

ISTVÁN BÓNA, *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen*. Mit 281 Tafeln, 26 Abbildungen, 31 Plänen und 11 Verbreitungskarten (Archaeologia Hungarica, Series Nova, IL) Akadémiai Kiadó, Budapesta, 1975, 317 p.

Habent sua fata libelli — cartea lui I. B. a avut, încă înainte de apariție, un destin mai puțin obișnuit. După cum mărturisește însuși autorul (Prefață, p. 7—11), materialul pentru această carte a fost adunat în anii 1953—1957, manuscrisul fiind prezentat în 1958, ca disertație de habilitare. I. B. refuzând să o publice într-o formă prescurtată, așa cum i se propusese inițial, lucrarea a rămas în manuscris. Accesibilă în citeva biblioteci publice, lucrarea a devenit totuși cunoscută, influențând mai ales noua generație de arheologi. Fără să figureze în bibliografia obligatorie, exemplarul de la universitatea de la Budapesta a fost, de pildă, „zerlesen”. Cînd s-a ivit din nou posibilitatea publicării cărții, manuscrisul avea deja peste zece ani vechime. Avînd în vedere imensitatea noilor date, acumulate între timp în domeniul cercetării epocii bronzului din Ungaria și regiunile vecine, I. B. nici nu s-a putut gîndi la o refacere a lucrării în vederea tiparului. Astfel, cu excepția unor părți omise, structura lucrării a rămas aceeași, iar textul manuscrisului s-a publicat neschimbat. Rezultatele noilor cercetări nu lipsesc, totuși, din carte. Asupra unor aspecte autorul ne atrage atenția încă în prefață, iar noile date și opinii sînt discutate, după un asterisc, la sfîrșitul fiecărui capitol, subcapitol sau paragraf, consacrat diferitelor culturi, grupe sau altor fenomene arheologice, ultimele lucrări citate apărînd în anul 1969.

Lucrarea se bazează pe un material documentar imens, în bună parte inedit sau publicat necorespunzător, provenit din 1 200 locuri de descoperire, autorul cercetînd colecțiile a 40 de muzee. Dintre săpăturile metodice mai vechi se valorifică aici, de pildă, 20 de cimitire inedite, cu peste 1 000 de morminte, cifră în care nu sînt incluse cele 229 de morminte ale necropolei de la Szőreg, publicate fotografic pentru prima dată aici. La acestea se adaugă și numeroase alte descoperiri funerare (necropola de la Vatyá, de exemplu) sau altele, provenite din așezări, pierdute sau nimicite în timpul celui de-al doilea război mondial și reconstituite cu ajutorul arhivelor de fotonegative ale diferitelor muzee.

Lucrarea propriu-zisă începe cu o originală expunere asupra metodologiei, terminologiei și cronologiei folosite, autorul trecînd în revistă și istoricul cercetării epocii bronzului din Ungaria, de la întemeierea Muzeului național ungar (1802) și pînă în anul 1958 (p. 15—27). Urmează apoi șapte capitole consacrate cul-

turilor epocii bronzului mijlociu : I. Cultura Vatyá (p. 28—78); II. Cultura Periam. A Grupa Szőreg, B. Grupa Gerjen (p. 79—119); III. Cultura vaselor cu proeminențe spiralete (Spiralbucketgefässe). A. Grupa Vársand, B. Grupa Füzesabony (p. 120—170); IV. Bronzul mijlociu al Transilvaniei. Cultura Wietenberg (p. 171—178); V. Cultura vaselor kantharos. A. Grupa Vatina, B. Grupa Verbicioara (p. 179—192); VI. Cultura ceramicii incrustate (p. 193—230); VII. Grupele regiunii central-europene în bazinul Dunării de mijloc. Grupa Gáta (p. 231—249). În capitolul VIII (Observații asupra culturii materiale a bronzului mijlociu, p. 250—270) sînt analizate diferite unelte și obiecte de folosință cotidiană, considerate de cercetarea anterioară ca fiind de importanță secundară (vetre portative, suporturi de vase, capace pentru jăratnic, țigări de prăjit pește, opaițe, modele de care și de roți, țevișoare de lut pentru foale, pietre de ascuțit, ace pentru împletit plasă, fluieri de os, cilindri și discuri de os etc.). Toate acestea, alături de așezarea-teilor și tipul de locuință, sînt socolite ca dovezi ale unei unități culturale sud-est europene și ale unei vieți bine organizate, deosebită de cea a regiunilor învecinate, central-europene. Ultimul capitol, IX (p. 271—297) este consacrat metalurgiei bronzului și aurului. Se discută mai întîi tiparele, apoi uneltele și armele, obiectele de podoabă și, în sfîrșit, depozitele, clasificate în două „orienturi”. Lucrarea mai cuprinde o încheiere (p. 298), lista prescurtărilor (p. 299—301) și bibliografia (p. 302—317). Materialul este foarte bine organizat, structura lucrării fiind evidențiată și printr-o tipărire adecvată. Autorul nu se mulțumește cu expunerea concluziilor la care a ajuns, cum se mai obișnuiește încă în unele „sinteze”, el prezentînd în prealabil (în text, liste de descoperiri și ilustrații) materialul documentar care a stat la baza studiului fiecărei culturi, grupe sau categorii de obiecte. Trebuie subliniată de asemenea și atitudinea critică a autorului față de rezultatele înaintașilor, nepreluînd nimic fără o verificare prealabilă, reușind în felul acesta să îndrepte anumite erori transmise nu o dată decenii de-a rîndul, din lucrare în lucrare. În ce privește felul în care se tratează diferitele culturi sau grupe, autorul prezintă de fiecare dată stadiul cercetărilor, iar apoi, pe faze și etape, așezările și locuințele, necropolele și mormintele, ritul și ritualul funerar, ceramica, plastica și alte obiecte de

lut, metalurgia bronzului și a aurului, prelucrarea pietrei și a osului. Se discută în continuare originea, evoluția, cronologia și legăturile, încercând să se tragă și unele concluzii privind economia, societatea și istoria comunităților studiate. În limitele rindurilor de față nu ne putem opri detaliat asupra multor probleme ridicate de fiecare capitol al lucrării. Analiza lor aprofundată se va putea face, desigur, cu ocazia discutării anumitor culturi sau fenomene arheologice, în cadrul unor studii speciale. Ne mulțumim astfel să semnalăm în continuare mai întâi câteva aspecte generale, iar apoi altele, care ar putea interesa în mod deosebit cercetarea din țara noastră.

Pentru a ușura înțelegerea concepției lui I. B., pe baza datelor și schemelor cronologice parțiale cuprinse în lucrare, am întocmit și tabloul sinoptic de la p. 125.

În ce privește metoda folosită, autorul subliniază înainte de toate însemnătatea cărării pe faze și etape a descoperirilor, pentru a se putea stabili centrul de formare sau măcar aria primară a diferitelor culturi și grupe, respectiv teritoriul ocupat în timpul fiecărei faze în parte. Urmărind apoi lărgirea sau restringerea ariei de răspândire în cursul evoluției unei culturi, în comparație cu transformările petrecute în aria culturilor învecinate, studiate pe baza aceleiași metode, se conturează evenimentele și mișcările istorice. S-a acordat, de asemenea, toată atenția și descoperirilor ieșite la iveală, fază cu fază, în afara ariei de răspândire, în complexele altor culturi, obținând date prețioase asupra evoluției, direcției, modului și uneori chiar a amploarei legăturilor. Sint foarte interesante, chiar și sub aspect metodologic, considerațiile autorului asupra termenilor, respectiv noțiunilor de: cultură, grupă, variantă; teii, așezare; rit și ritual de înmormântare; influențe; deplasare, migrație; regiuni geografico-istorice europene. Autorul înțelege, de pildă, prin cultură arheologică o formațiune socială cu trăsături unitare în ce privește originea (dovedită în primul rând de ritual și ritualul funerar și de credințele religioase), economia (tipul de așezare, metode de cultivare a pământului, rolul creșterii animalelor), precum și cultura sa materială. Grupa este o comunitate mai mult sau mai puțin bine conturabilă în cadrul unei culturi, iar varianta, o unitate mai mică cu unele din trăsăturile caracteristice ale grupeii. Merită, de asemenea, relevat și faptul că autorul critică concepția potrivit căreia, în perioada studiată, bazinul Dunării de mijloc ar constitui o regiune de sine stătătoare, cu o viață „autohtonă”, ori s-ar integra în evoluția central-europeană. Se scotește la fel de nepotrivită și noțiunea de „bronz ungar”, folosită mai ales de specialiștii stră-

ini, sau aceea referitoare la regiunea arheologică fictivă „ținutul Dunării”, introdusă de Childe. I. B. consideră că în bronzul timpuriu și mijlociu bazinul Dunării de mijloc constituia, prin cultura, modul de viață (agricultură dezvoltată!) și etnicul, parte integrantă din aria civilizației sud-est europene, strins legată de Egeea și Asia Anterioară.

Trecind în revistă diferitele sisteme de cronologie (Reinecke, Montelius, Childe, Tompa, Åberg, Mozsolics) I. B. ajunge la concluzia că acestea nu corespund realităților din Ungaria, chiar punctul de plecare în elaborarea lor fiind, de multe ori, greșit.

Pe baza unei metode complexe, autorul și-a propus să stabilească mai întâi o solidă cronologie internă pentru fiecare cultură și grupă în parte, încercând apoi ca prin îmbinarea acestora să schițeze o periodizare a epocii bronzului din întreaga țară. Pentru aceasta însă trebuia găsită o „scară”, la care să se raporteze diferitele grupe, cu fazele de dezvoltare de multe ori neparalele. Succesiunea stratigrafică a unei anume așezări nu s-a dovedit multumitoare în această privință. Mult citata așezare de la Tószeg, de pildă, bine apărată de mlaștini, are un caracter de refugiu, în care se întilnesc elementele retardate ale culturilor succesive. S-a oferit în schimb drept bază pentru stabilirea acestei cronologii relative lunga evoluție, acoperind întreaga perioadă studiată, a grupeii Szöreg și mai ales a culturii Vátva, cu intense legături atât cu culturile din Transdanubia, cât și cu cele din regiunea Tisei și a Mureșului.

Pornind de la aceste date, I. B. împarte bronzul mijlociu (prescurtat BM) în trei faze (1—3), precedate de cele trei faze (1—3) ale bronzului timpuriu (BT) și urmate de perioada Koszider, aceasta din urmă aparținând deja bronzului târziu, dar încă de caracter sud-est european. (După perioada Koszider urmează, în concepția autorului, bronzul târziu de caracter central-european, care durează din perioada Reinecke Bronz C până la sfârșitul fazei Ha B. Vezi și ÉvkSzeged, 1964—1965/1966, p. 25—30.) I. B. scoate în evidență faptul că trecerea la epoca bronzului are loc, în aria studiată, cu o întreagă perioadă de dezvoltare mai devreme ca în Europa Centrală, etapele A₁—B₁ și parțial B₂ ale cronologiei lui Reinecke corespunzând bronzului mijlociu din bazinul Dunării de mijloc. În ce privește sistemul lui Montelius, faza I începe aici la sfârșitul BM 2, iar faza II poate fi paralelizată începând cu perioada Koszider.

Urmind concepția lui F. Tompa (care, de pildă, a avut „curajul” să fixeze începutul epocii bronzului nu în funcție de apariția obiectelor de bronz, ci de acele schimbări etno-culturale care au dus la formarea, începând cu

cultura Nagyrév, a tellurilor, fapt pentru care a și fost criticat de K. Willvonseder și VI. Milojević, I. B. stabilește limitele epocii bronzului în funcție de anumite evenimente istorice, surprinse pe cale arheologică. Astfel, el consideră că bronzul timpuriu începe odată cu apariția în bazinul Dunării de mijloc a unor grupe pătrunse pe la 1900 î.e.n. (sau încă în cursul secolului al XX-lea î.e.n.) în urma marilor mișcări de populații din spațiul egeean (studiate de J. Mellaart, A.J.A., 62, 1958, p. 9—34). Începutul bronzului mijlociu (perioadă datată în secolele XVII—XV î.e.n.) este marcat prin formarea unor noi unități arheologice, în urma pătrunderii unor noi grupuri din aceeași direcție. Sfirșitul bronzului mijlociu, respectiv al culturilor de tip sud-est european se datorește invaziei, în mai multe valuri, a purtătorilor culturii mormintelor tumulare. Primele elemente ale acestei culturi apar încă în nivelurile superioare ale marilor așezări de pe Dunăre și Tisa (Dunaújváros-Koszider, Baracs, Böleske, Tószeg, Jászdósa etc.), respectiv în necropolele contemporane, dovedind o supraviețuire a populației locale, un anumit amestec al acesteia cu noii veniți. Aceasta este perioada Koszider al cărei sfirșit este determinat de cea de-a doua „catastrofă”, marcată prin ascunderea depozitelor de tip Koszider, moment cu care se încheie, pe la 1300 î.e.n., viața în toate așezările bronzului mijlociu. Remarcăm datarea tirzie, propusă pentru acest moment (care ar corespunde cu începutul fazei Reinecke Bronze C) și implicat a bronzului tirziu în general, tendință manifestată în ultima vreme și la alți cercetători (a se vedea de pildă T. Kovács, *L'âge du bronze en Hongrie*, Budapesta, 1977, p. 17—19, 88—89).

Vorbind despre problemele cronologiei absolute, I. B. constată că cercetarea ungară s-a orientat, în general, după datele absolute stabilite pentru Europa centrală și de nord, în loc să încerce a pune în legătură anumite descoperiri, în mod independent, cu culturile înalte mediteraneene. Este metodologic greșit, afirmă autorul, a compara bronzul de caracter egeo-balcanic din Ungaria, dezvoltat pe baze cretano-miceniано-antoliene, cu cronologia acelor regiuni care sînt separate de lumea acestor civilizații tocmai prin regiunea Dunării de mijloc și nu au nici o bază proprie de cronologie absolută. De fapt, subliniază I. B., pînă cînd nu vom dispune de o cronologie relativă solidă, bazată pe cunoașterea în detalii a evoluției interne, datarea cu cifre absolute nu poate decît să inmulțească erorile și să ducă la concluzii arbitrare. Pe baza legăturilor cu lumea est-mediteraneană autorul încearcă totuși să stabilească cîteva puncte de sprijin pentru cronologia absolută a epocii

bronzului din Ungaria. Astfel, el consideră că dintre cele mai timpurii culturi ale epocii bronzului, grupa Somogyvár poate fi paralelizată cu Troia V și cu sfirșitul bronzului timpuriu macedonean. Data de început a epocii bronzului din Ungaria se poate sprijini pe prezența colanelor cu capetele răsucite (Ösenhalsring), ale căror protolipuri apar în mormintele și depozitele de la Byblos, Ras Shamra, Qualat-er-Rus, Teil Agarab, Kahun, Ahlatibel între 2100 și 1900. Aceeasi dată o sprijină și descoperirile de virfuri de lănci „cipriote” de la Csorvás (grupa Pitvaros) și Ószóny (grupa Somogyvár). (Data 1785 ± 80, obținută cu metoda C 14 pentru stratul Nagyrév de la Baracs-Földvár, citată la p. 77, întărește, de asemenea, această cronologie a bronzului timpuriu). Apariția în număr mare a perlelor de faianță verzi, segmentate, permite datarea BT 3 și a BM 1 pe la 1700—1600 (Szörg F., Deszk F., Öszentiván etc.). Pentru BM 1 sînt importante paralelele cu Beycesultan IV, date pe la 1650. BM 2 prezintă legături cu fazele MH III—LH I, ceea ce indică cca 1600—1500. Aceiași interval de timp îi sprijină și acele „cipriote” cu capul în formă de T, cu analogii la Troia VI și Kušura. BM 2—3, prin discurile de aur și de os, pumnalele și săbiile de tip egeo-anatolian („micenian”) etc., prezintă legături cu LH I—II, precum, și cu mormintul A cu cupolă de la Kakovatos, pe la 1500—1400. Mai nou, paralelele cu Beycesultan III și Alaça Höyük III ale psalilor de tip „I'üzesabony” par a dovedi datarea BM 3, căruia îi aparțin, în limitele intervalului 1450—1300. Perioada următoare, Koszider, pe baza perlelor de faianță în formă de stea, de tip Tell-el-Amarna, poate fi datată în jurul anilor 1300. Datele menționate trebuie considerate însă, avertizează autorul, mai mult posibilități decît fapte, căci piese mediteraneene date cert nu s-au descoperit încă în bronzul mijlociu al bazinului Dunării de mijloc.

Cultura reprezentată de așezările „clasice” din sud-vestul țării noastre, Pecica și Perlam este înglobată în grupa Szörg a culturii Perlam, considerată de origine egeo-anatoliană și corespunzînd culturii Mokrin-Perlam din Voivodina. Grupa Szörg își începe evoluția în cursul BT 2, dezvoltîndu-se de-a lungul a cinci faze (1—5), pînă la sfirșitul BM 3. Trecînd în revistă cercetările mai noi, I. B. respinge ideea existenței a două culturi separate și succesive, Perlam și Pecica, formulată de D. Berciu (Dacia, N. S., 5, 1961, p. 123—161). Autorul este de părere că atît la Pecica cît și în necropola de la Szörg sînt prezente și se dezvoltă organic amîndouă „culturile”, nivelurile Perlam I—IX fiind paralelizate cu Pecica I—XI.

În cadrul culturii vaselor „cu proeminențe spiralete” I. B. deosebește grupa Fúzesabony, răspîndită pe Tisa mijlocie și superioară și grupa Várşand, avîndu-și aria la est de Tisa. Autorul consideră ca nejustificată înglobarea, mai ales de către cercetătorii din România și Cehoslovacia, a descoperirilor acestor două grupe într-o singură unitate — cultura Otomani. În concepția lui I.B. cultura Otomani (fenomen corespunzător culturii Hatvan, la est de Tisa) aparține marelui bloc cu ritul incinerăției din bronzul timpuriu, care supra-viețuiește însă un timp în regiunea Tisei superioare și în bronzul mijlociu, fenomen observat și în așezarea eponimă. În sensul celor afirmate mai sus este menționată și necropola de la Baltonya, cercetată mai nou, în care mormintele de inhumație aparținînd fazei Szöreg 3—4, urmează după morminte de incinerăție de tip Hatvan-Otomani, date la sfîrșitul bronzului timpuriu și la începutul celui mijlociu.

Pe baza succesiunii stratigrafice de la Békés-Városerőd, coroborată cu periodizarea internă a necropolelor înrudite de tip Fúzesabony, de la Hernádkak și Megyaszó, precum și cu legăturile cu grupa Szöreg, I. B. stabilește trei faze (A, B, C) în evoluția grupei Várşand. Este foarte interesantă constatarea autorului cu privire la tipul de așezare (în general în formă de teii), care de obicei se compune din două părți, nu o dată separate prin șanțuri : o „cetate” și o așezare (sau așezări) deschisă sau eventual slab fortificată. Această structură a așezărilor, ca și tezaurele de aur și bogăția armelor de bronz dovedesc, susține autorul, împărțirea populației în două straturi distincte : poporul de rînd (gemeine Volk) și pătura conducătoare — aristocrația militară. (Aceași stratificare socială este presupusă și pentru purtătorii culturii Wietenberg.) În ce privește sfîrșitul culturii, I. B. consideră că la finele BM 3 atacul purtătorilor culturii mormintelor tumulare a nimicît așezările grupei Várşand pînă la Barcău, aria nordică a grupei trecînd în același moment sub controlul culturii Wietenberg, care a oprit totodată expansiunea mai departe a invadatorilor amintiți. Populația grupei Várşand se menține, în noile condiții, doar în nordul ariei sale, contribuind în cele din urmă la formarea culturii Suci de Sus de pe Tisa superioară și Someșul inferior.

Referindu-se la rezultatele noilor săpături de la Otomani (K. Horedt, M. Rusu, I. Ordentlich, Materiale, 8, 1962, p. 317—324; I. Ordentlich, Dacia, N.S., 7, 1963, p. 115—138, fără a cita lucrările mai recente) I. B. este de părere că în ce privește descoperirile de la „Cetățuia”, faza Otomani I corespunde în mare cu ceea ce el consideră cultura Otomani, iar faza Otomani II, cu cultura Várşand „clasică” (fazele B și C), dar prezentînd și importante reminiscențe Otomani.

Faza Otomani III atestată în „Cetatea de pămînt” aparține, după autor, grupei Hajdúbagos din perioada Koszider.

În rîndul noilor cercetări privind grupa Fúzesabony se remarcă săpăturile în așezările de la Jászdóza-Kápolnahalom, în care s-au putut deosebi 21 niveluri, cu o grosime de cca 5m. Comparînd aceste rezultate cu cele ale săpăturilor de la Tószeg, din anul 1927 (efectuate de C. L. Clark, V. G. Childe și F. S. A. Keeper din partea Universității din Cambridge) și 1948 (condușe de A. Mozsolics și J. Csalog) I. B. încearcă să clarifice periodizarea mult controversată a acestei importante așezări. El ajunge la concluzia că Tószeg B₁ (BM 1), a se vedea și tabelul sinoptic cu indicarea nivelurilor) începe cu apariția la Tószeg a culturii Hatvan, iar Tószeg B₂ (BM 2) corespunde fazei tirzii a aceleiași culturi. În Tószeg C (BM 3) materialul arheologic își păstrează caracterul Hatvan tirziu, grupa Fúzesabony putînd fi identificată numai prin anumite vase și influențe. Astfel, la Tószeg nici nu se poate vorbi de fapt despre o cultură, ci numai despre o perioadă Fúzesabony. Tószeg D, aparținînd deja perioadei Koszider, este reprezentat, potrivit terminologiei lui T. Kovács, de grupa Rákócziifalva, formată pe un fond Hatvan tirziu „fúzesabonyizat”.

În legătură cu originea culturii Wietenberg, I. B. crede că la formarea ei a contribuit, pe lîngă fondul local, Coțofeni, și grupa Zók, pătrunsă în Transilvania din regiunea Tisei, sub presiunea populației Várşand și Fúzesabony. Sfîrșitul culturii Wietenberg este pus în legătură cu o presupusă pătrundere a culturii Tei în Transilvania, ceea ce ar fi dus în bronzul tirziu la formarea unei culturi mixte. Autorul ignorează deci faptul că purtătorii culturii Tei pătrund numai în sud-estul Transilvaniei și numai pentru o scurtă perioadă, în cursul fazei III (V. Leahu, *Cultura Tei*, București, 1966, p. 17). Întrucît autorul vorbește despre o invazie Tei pînă în valea Someșului și chiar pînă la marginea de nord-est a cîmpiei Tisei, citînd descoperirile de la Band, Apahida și Stolna, ni se pare că face o confuzie cu cultura Noua (vezi A. C. Florescu, *ArhMold*, 2—3, 1964, fig. 26 — aria de răspîndire, cu menționarea primelor două localități de mai sus) al cărei rol în contextul istoric discutat nu este însă luat în considerație. Este cu atît mai interesantă ipoteza autorului, potrivit căreia la cele șapte săbii „miceniene” cunoscute pînă în prezent din Transilvania (K. Horedt, *Apulum*, 4, 1961, p. 9—18) s-ar adăuga încă una, cea considerată pînă acum ca provenind de la Sváty Jur (Cehoslovacia).

Cultura „vaselor-kantharos”, considerată de caracter egeeo-anatolian, formează în concepția autorului două blocuri, unul vestic, cuprinzînd grupele Vatina și Verbicioara și altul

răsăritean, compus din culturile Tel și Monteoru. În ce privește cultura Vatina, pe baza materialului neamestecat al așezărilor de la Pančevo, Vinča, Omoljica și Ljuljaci, autorul reușește să înlăture o confuzie perpetuată încă din secolul trecut, separînd grupa Vatina (caracterizată prin așezări în formă de tell, ritul înhumației în poziție chircită și o ceramică fără incrustație) de cultura reprezentată prin necropolele de incinerare de la Vatina, Virșeț, Kovin, Dubovac, Žuto Brdo, Cirna etc., aparținînd perioadei următoare. (Această realitate a fost recunoscută mai nou și de N. Tasić în B. Brukner, B. Jovanović, N. Tasić, *Prasitorija Vojvodina*, Novi Sad, 1974, p. 455—464; S. Morintz, *Revista de istorie*, 30, 1977, 8, p. 1471—1472.) Cultura Vatina se dezvoltă în cursul a două faze, A și B, cea de-a doua fiind împărțită în două etape (1 și 2). Aceasta din urmă, considerată mai mult ipotetică, se sfîrșește în cursul BM 3, odată cu înaintarea de-a lungul Dunării a purtătorilor culturii ceramicii încrustate și cu pătrunderea populației mormintelor tumulare în regiunea Tisei și a Mureșului, moment marcat de ascunderea depozitului de la Pecica-Rovine. I. B. este de părere că cultura Verbicioara, în evoluția căreia deosebesc de asemenea două faze (A și B) se sfîrșește în aceleași condiții, datorită pătrunderii culturii ceramicii încrustate pînă spre vărsarea Oltului. Autorul nu ia deci în considerație concluzia cercetătorilor români cu privire la supraviețuirea culturii Verbicioara (în cadrul fazelor IV și V) pînă la apariția primelor aspecte hallstattiene timpurii, deși trecînd în revistă noile rezultate ale cercetărilor, el menționează două lucrări semnate de D. Berciu (SCIV, 12, 1961, 2, p. 227—240; *Dacia*, N.S., 5, 1961, p. 123—161), în care a fost exprimată deja această opinie. Referindu-se tot aici la mormintele de incinerare și la Vișag, jud. Timiș (Vl. Dumitrescu și I. Stratan, SCIV, 18, 1967, 1, p. 71—81), I.B. contestă apartenența lor la cultura Verbicioara. El consideră că acestea nu pot fi mai tîrziu de sfîrșitul bronzului timpuriu sau începutul celui mijlociu și că ele aparțin, eventual, culturii Otomani-Ilatvan.

În cadrul culturii ceramicii încrustate transdanubiene I. B. deosebește două grupe nordice (Esztergom și Veszprém) și două sudice (Szekszárd și Pécs), considerînd că, sub presiunea culturii mormintelor tumulare, aceste grupe vor părăsi definitiv Transdanubia. Ne interesează în mod deosebit cele două grupe nordice, care se retrag mai întîi, încă spre sfîrșitul BM 3, în zona slab locuită din centrul și sudul regiunii dintre Dunăre și Tisa, punînd apoi sub stăpînire întreaga Sirmie, ca și linia Dunării pînă la vărsarea Oltului. În această nouă arie, contopindu-se cu populația locală Gerjen, Vatina și Verbicioara se va forma în bronzul tîrziu cultura „Szeremle-

Kovin-Cirna” (în care sînt incluse și descoperirile de tip Dubovac, Žuto Brdo și Gîrla Mare), concepție care este în concordanță, în linii mari, cu recentele opinii ale cercetătorilor iugoslavi și români (cf. N. Tasić, *op. cit.* și S. Morintz, *op. cit.*).

Depozitele, clasificate în „orizonturi”, sînt interpretate ca dovezi ale unor evenimente războinice. Astfel, orizontul Ia, de la sfîrșitul BM 2, este reprezentat de depozitele culturii Hatvan, care marchează apariția și rîspîndirea culturii Füzesabony. (Orizontul Ib îi formează depozitele de torquesuri ale grupei Gáta.) În cadrul orizontului II de depozite, din faza BM 3, autorul deosebește șase grupe, eșalonate în funcție de înaintarea purtătorilor culturii mormintelor tumulare sau de alte fenomene care au însoțit această „catastrofă”. Depozite de tip Tolnanémedi (a), din aria ceramicii încrustate transdanubiene, marchează primul mare atac al culturii mormintelor tumulare, în timp ce depozitele culturii Vatyja (b) ilustrează pătrunderea mai spre est a aceluiași invadatori și, în același timp, sfîrșitul culturii amintite. Grupa c, în care sînt incluse și depozitele de bronz de la Satu Mare (jud. Arad) și cele de aur de la Pecica-Rovine și Ostrovul Mare, este pusă în legătură cu reprezentanții grupei nordice a ceramicii încrustate transdanubiene și cu apariția culturii Szeremle-Virșeț (=Kovin-Cirna) în fosta arie a culturii Vatna-Verbicioara, încă înainte de sfîrșitul perioadei. Ascunderea depozitelor de bronz de la Păuliș (considerat ca nesigur de M. Petrescu-Dimbovița, *Depozitele de bronzuri din România București*, 1977, p. 49—50) și Vârșand, ca și a celui de aur din aceeași localitate (grupa d) este explicată prin atacul purtătorilor culturii mormintelor tumulare asupra regiunii dintre Criș și Mureș, respectiv prin destrămarea grupei Szörcg și Vârșand (aria sudică) la sfîrșitul BM 3. Tezaurele de aur de la Țufalău, Șmig și Alba Iulia din Transilvania (grupa e) au fost îngropate, după I. B., în urma unui atac dinspre sud-est (poate din partea culturii Tei), încă în cursul BM 3. În sfîrșit, depozitele de bronz și aur din regiunea Tisei superioare și a Someșului inferior (Hajdúsámson, Apa, Gaura, Adoni, Săcuieni etc.: grupa f) sînt considerate ca ascunse în timpul apariției culturii Suciu de Sus, probabil din cauza unui atac dinspre valea Crișului și a Someșului, la sfîrșitul BM 3.

Față de fărîmițarea culturală și etnică din bronzul mijlociu, subliniază autorul în încheiere, perioada următoare se va caracteriza printr-o mare uniformitate. Triburile locale din bronzul mijlociu, cu o civilizație superioară de caracter sud-est european, nu au putut rezista purtătorilor culturii mormintelor tumulare, mai unitari, mai bine organizați și mai puternici

inarmați. Primele triburi, posedind doar topoare de luptă, lănci și săgeți cu vîrf de os — utilizabile mai mult pentru vinarea păsărilor —, au trebuit să cedeze în fața săbiilor și pumnalelor cu lamă lungă, a săgeților de război cu vîrf de bronz. Invadatorii au fost oprîți doar în regiunile în care s-au găsit față în față cu aceleași arme (Tisa superioară, Transilvania). În noua perioadă istorică doar unele culturi și-au putut păstra independența, ca cea a ceramicii incrustate nord-transdanubiene de pildă, migrată spre Dunărea inferioară. Altele au dispărut fără urmă sau au supraviețuit în condițiile dominației cuceritorilor. În bronzul târziu, din amestecul culturii mormintelor tumulare cu fondul local se va naște, în bazinul Dunării de mijloc, o nouă cultură, unitară, atașată evoluției istorice central-europene.

Dovedind vaste cunoștințe, dar și o deosebită putere de evocare istorică, cartea lui

I. B. va rămîne multă vreme o lucrare de bază pentru oricine studiază epoca bronzului din aceste părți ale Europei. Erorile, inerente, se datoresc, în bună parte, lacunelor documentării existente, autorul însuși fiind conștient că multe dintre formulările și ipotezele emise (în legătură cu culturile aflate la est de Tisa mai ales) nu au putut fi destul de temeinic fundamentate. Dincolo de un material arheologic vast, bine sistematizat, cu valoare de *izvor*, oferit specialiștilor, autorul a încercat să pătrundă în toate fenomenele vieții comunităților studiate, înfățișîndu-ne o *imagine istorică* cu mișcări dinamice și legături complexe. Cartea lui I.B. nu reprezintă, astfel, doar un stadiu și o sinteză a cercetărilor pînă în anul 1958, cum consideră modest autorul, ci, așa cum remarcas pe bună dreptate unul dintre referenții lucrării, și un program pentru viitor.

A. László

V.A. ILINSKAIA, *Ranneskijskie kurganî basseina r. Tiasmin*. Editura Naukova dumka, Kiev, 1975, 224 p., 24 fig. în text, 35 pl.

După o serie de studii monografice (de exemplu *Zăbalele scitice, Sciții în zona de silvostepă din stînga Nîprului ș.a.*), V. A. Ilinskaia a publicat de curînd o nouă monografie, a cărei temă, de data aceasta, o constituie curganele scitice timpurii din bazinul riului Tiasmine. În această arie au fost dezvelii încă la sfîrșitul secolului trecut și la începutul secolului nostru, prin cercetări sistematice sau în mod incidental, peste 600 tumuli scitici. Dintre aceștia V. A. Ilinskaia desprinde, clasifică și prezintă în monografia de față, pentru prima dată în mod global, descoperirile, respectiv tumulii de caracter arhaice, în număr de cca 130. Dacă avem în vedere faptul că publicarea sau referirile la aceste descoperiri (de multe ori disperate, incomplete) se află diseminate în diverse publicații, unele greu accesibile astăzi, și că o serie de inventare funerare au putut fi identificate după îndelungi cercetări și confruntări în colecțiile vechi ale unor muzee, trebuie să recunoaștem că, prin monografia sa, V. A. Ilinskaia a pus la îndemina cercetătorilor interesați un instrument de lucru deosebit de util și necesar. Aceasta constituie de fapt unul din meritele lucrării, pe care considerăm necesar a-l releva în primul rînd.

Firește, în cele ce urmează nu se vor putea face referiri la toate aspectele tratate. Se va însista însă asupra celor mai importante, cu atât mai mult cu cit materialele și viziunea de ansamblu pe care o dă monografia asupra grupului de pe Tiasmin ne oferă ocazia —

prin posibilitățile lărgite de comparație — să reliefăm noi elemente pentru interpretarea grupului scitic din Transilvania. Dealtfel, asupra unor analogii dintre grupul de pe Tiasmin și grupul din Transilvania am mai avut prilejul să ne referim.

După o introducere în care sînt expuse problemele și importanța cercetării, în cap. I autoarea prezintă descoperirile, respectiv tumulii arhaici din această zonă, cunoscuți în 22 localități, cei mai importanți fiind, firește, cei de la Guliai Gorod, Jabotin, Jurovka, Konstantinovka (Smela).

Capitolul II tratează problema cronologiei relative și absolute, eșalonîndu-se — după inventar — curganele din bazinul Tiasmin, ce aparțin fazei arhaice. Pentru stabilirea celor mai vechi morminte ale fazei arhaice se prezintă, în primul rînd, reperele cronologice, deosebit de importante, pe care le oferă perioada tirzie a culturii Cernoles și a culturii cimmeriene. În acest sens, luînd în discuție descoperirile de la Simferopol, Butenki și mai ales mormintele de la Nosacevsk, unde apar piese de harnașament de tip asirian, analoge cu cele reprezentate pe reliefurile (asiriene) din timpul lui Sargon al II-lea și Așurbanipal, autoarea ajunge la concluzia că perioada tirzie a culturilor Cernoles și cimmeriană (care constituie și ultima etapă a culturii precitice la nordul Pontului) se încheie pe la mijlocul secolului al VII-lea i.e.n. Începînd cu această dată, pot fi încadrate cronologic cele mai timpurii curgane scitice, un punct de reper important oferîndu-l curganul